

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Роль і значення того чи іншого етносу в соціально-економічному розвитку певної території визначається, насамперед, тривалістю його перебування на ній, чисельністю, розселенням та місцем в системі суспільного розподілу праці на певному етапі історичного розвитку.

Пропонована стаття є продовженням серії робіт автора і колег про історію формування етнічної структури населення Північного Причорномор'я (Новоросії) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [1; 2; 3; 4]. У ній уперше в історіографії наводяться, у повному обсязі, детальні етностатистичні матеріали з розселення українського етносу на території вказаного регіону наприкінці ХІХ ст.

Об'єктом вивчення є етнічна структура населення Північного Причорномор'я (Новоросії) на зламі ХІХ – ХХ ст., предметом – розселення українського етносу на вказаній території.

Мета даної статті – висвітлити розміщення українського етносу в міській і сільській місцевостях Північного Причорномор'я (Новоросії) у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, в повітах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній – складових частинах Центральної Новоросії, а також в повітах Бесарабії та округах області Війська Донського, які розташовувались, відповідно, у західній та східній частинах вказаного регіону.

Український етнос був найчисельнішим серед 57 етносів, що проживали на зазначеній території на зламі ХІХ – ХХ ст.

За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р. чисельність українців, що проживали в чотирьох вищевказаних губерніях та області, складала 4628,9 тис. осіб. З них у містах Північного Причорномор'я (Новоросії) мешкало 298,5 тис. українців, що складало 6,4 %, а в сільській місцевості – 4330,4 тис. осіб, або 93,6 % (див. табл. 1). Питома вага українців, що проживали в містах Новоросії, по відношенню до інших етносів, складала 15,5 %, у сільській місцевості – 48,9 %, у цілому в регіоні – 42,9 % [3, 135].

Таблиця 1

Розселення та питома вага українського етносу у Північному Причорномор'ї (Новоросії) в кінці XIX - на початку XX ст.

	Розміщення українців в Новоросії (осіб об. ст.):					
	в містах		у сільській місцевості		в містах і селах	
	Кількість	Питома вага	Кількість	Питома вага	Кількість	Питома вага
<p>* Таблиця складена Я.В. Бойко. Розрахунки зроблені автором по матеріалам Губернінджерел: Шервая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Т. XII. Область Войска Донского - СПб., 1904. - С. 78-81 та Т. XVIII. Херсонская губерния. - СПб., 1904. - С. 90-93 та Т. XIX. Историческая губерния. - СПб., 1904. - С. 74-77 та Т. III. Бессарабская губерния. - СПб., 1904. - С. 70-73.</p>						
<p>Найбільша кількість українців проживала в Херсонській губернії – 1462 тис. осіб (90,7 %), у сільській місцевості – 68,2 % [5, 90-93].</p>						
1	3 тис. осіб	35,9	466	90,7	1462	90,7
1. Катеринославська губернія	мешкали в містах	17,2 %	у сільській місцевості	68,2 %	у містах і селах	85,4 %
2. Херсонська губернія	Друге місце за чисельністю українців зайняла Катеринославська губернія, де їх налічувалося 1456 тис. осіб. 3 тис. осіб проживало в містах і сільській місцевості	30,2	10,1	369,9	132	9,6
3. Таврійська губернія	Третє місце посідала область Війська Донського, де проживало 719,7 тис. українців. З них 21 тис. (2,9 %) були жителями міст і станиць, а 698,7 тис. осіб та станиць області – 6,6 % у сільській місцевості	4,9	95	100,0	311	7,8
4. Центральна Новоросія	Дещо менша кількість українців проживала в Таврійській губернії – 611 тис. осіб (3 тис. осіб)	74,3	6,7	329,2	56,1	7,3
5. Бессарабська губернія	мешкали в містах	6,1	30,2	97,4	100,0	99,6
6. Область В. Дон	у сільській місцевості	6,6	30,2	97,4	100,0	99,6
7. Північне Причорномор'я	у сільській місцевості	6,6	30,2	97,4	100,0	99,6

сільській місцевості. Питома вага українців складала в містах губернії – 10,4 %, у сільській місцевості – 50,1 % [8, 94–97].

Останнє місце за чисельністю українців займала Бесарабська губернія, де їх налічувалося 379,7 тис. осіб. З них у містах проживало 46,2 тис. (12,2 %), у сільській місцевості – 333,5 тис. осіб (87,8 %). Питома вага українців, по відношенню до інших етносів, складала в містах губернії 15,8 %, у сільській місцевості – 20,3 % [9, 74–77].

Особливої уваги заслуговує кількісний аналіз розміщення етносів у повітовому розрізі, який дає змогу з'ясувати їх вплив на формування ринкових відносин, розвиток продуктивних сил, визначити галузеву зайнятість, міру участі етносу в сільськогосподарському і промисловому виробництві, у розвитку інфраструктури конкретних міст і повітів губернії Новоросії. Цей аналіз дозволяє з'ясувати, на рівні повітів та округів, співвідношення, що склалося між числом городян і кількістю мешканців, що проживали у сільській місцевості, прослідкувати в майбутньому динаміку змін в часі, яка викликала розвитком продуктивних сил, подальшим поглибленням суспільного розподілу праці та іншими чинниками.

Детальне висвітлення розміщення етносів має важливе значення і в соціокультурному сенсі, оскільки розташування того або іншого етносу було одночасно наслідком і причиною тих чи інших історичних процесів та явищ. Тому структура розміщення етносів, їх рухливість є предметом прискіпливої уваги учених, державних діячів, політиків на різних етапах суспільного розвитку. Наведені автором докладні етностатистичні матеріали можуть мати також широке застосування при плануванні та проведенні подальших етнографічних та етнологічних досліджень на території регіону.

Таблиця 2

**Розселення українського етносу в Херсонській губернії
у кінці XIX - на початку XX ст.**

* Таблиця 2 складена Я.В. Бойко. Розрахунки виконані автором.

Таблиця 3

**Розселення українського етносу у Катеринославській губернії
в кінці XIX – на початку XX ст.**

Повіти і міста	Розміщення українців у містах і повітах губернії (осіб об. ст.):								
	городяни			селяни			городяни і селяни		
	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів	Міжміське розміщення	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів повіту	Міжповітове розміщення	Загальна кількість осіб	Питома вага носів повіту	Міжповітове розміщення
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Катеринославський ...	17787	15,8	27,3	181195	74,1	13,0	198982	55,7	13,7
%	8,9	-	-	91,1	-	-	100,0	-	-
м. Катеринослав	17787	15,8	27,3	-	-	-	-	-	-
2. Олександрівський	8101	43,0	12,4	216021	85,4	15,5	224122	82,5	15,4
%	3,6	-	-	96,4	-	-	100,0	-	-
м. Олександрівськ	8101	43,0	12,4	-	-	-	-	-	-
3. Бахмутський	11928	61,8	18,3	181582	58,0	13,1	193510	58,2	13,3
%	6,2	-	-	93,8	-	-	100,0	-	-
м. Бахмут	11928	61,8	18,3	-	-	-	-	-	-
4. Верхньодніпровський	3752	56,0	5,8	187408	91,4	13,5	191160	90,3	13,1
%	2,0	-	-	98,0	-	-	100,0	-	-
м. Верхньодніпровськ	3752	56,0	5,8	-	-	-	-	-	-
5. Маріупольський	3125	10,0	4,8	114081	51,2	8,2	117206	46,1	8,0
%	2,7	-	-	97,3	-	-	100,0	-	-
м. Маріуполь	3125	10,0	4,8	-	-	-	-	-	-
6. Новомосковський	9956	77,3	15,3	232781	94,1	16,7	242737	93,2	16,7
%	4,1	-	-	95,9	-	-	100,0	-	-
г. Новомосковськ	9956	77,3	15,3	-	-	-	-	-	-
7. Славяносербський	5244	22,3	8,0	82974	54,9	6,0	88218	50,5	6,0
%	5,9	-	-	94,1	-	-	100,0	-	-
м. Славяносербськ	1342	43,0	2,0	-	-	-	-	-	-
м. Луганськ	3902	19,1	6,0	-	-	-	-	-	-
8. Павлоградський	5273	33,4	8,1	195161	82,8	14,0	200434	79,7	13,8
%	2,6	-	-	97,4	-	-	100,0	-	-
м. Павлоград	5273	33,4	8,1	-	-	-	-	-	-
9. По губернії	65166	27,0	100,0	1391203	74,3	100,0	1456369	68,9	100,0
%	4,5	-	-	95,5	-	-	100,0	-	-

* Таблиця 3 складена Я.В. Бойко. Розрахунки виконані автором.

Таблиця 4

Розселення українців у Таврійській губернії на зламі XIX-XX ст.*

Повіти, градоначальства і міста	Розміщення українців у містах, повітах, градонач. (осіб об. ст.):								
	городяни			селяни			городяни і селяни		
	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів	Міжміське розміщення	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів повіту	Міжповітове розміщення	Загальна кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів повіту	Міжповітове розміщення
	абс.	%	%	абс.	%	%	абс.	%	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Бердянський	8964	24,6	29,7	170213	63,5	29,3	179177	58,8	29,3
%	5,0	-	-	95,0	-	-	100,0	-	-
м. Бердянськ	4115	15,5	13,6	-	-	-	-	-	-
м. Ногайськ	626	15,8	2,1	-	-	-	-	-	-
м. Оріхов	4223	70,4	14,0	-	-	-	-	-	-
2. Дніпровський	1951	21,7	6,5	154200	75,9	26,5	156157	73,6	25,6
%	1,2	-	-	98,8	-	-	100,0	-	-
м. Альошки	1951	21,7	6,5	-	-	-	-	-	-
3. Мелітопольський ...	1366	8,8	4,5	209724	56,9	36,1	211090	55,0	34,5
%	0,6	-	-	99,4	-	-	100,0	-	-
м. Мелітополь	1366	8,8	4,5	-	-	-	-	-	-
4. Сімферопольський ..	3688	5,0	12,2	6444	9,7	1,1	10132	7,1	1,7
%	36,4	-	-	63,6	-	-	100,0	-	-
м. Сімферополь	3399	6,9	11,3	-	-	-	-	-	-
м. Бахчисарай	73	0,6	0,2	-	-	-	-	-	-
м. Карасубазар	216	1,7	0,7	-	-	-	-	-	-
5. Феодосійський	2014	7,3	6,7	11290	12,8	1,9	13304	11,5	2,2
%	15,1	-	-	84,9	-	-	100,0	-	-
м. Феодосія	1846	7,7	6,1	-	-	-	-	-	-
м. Старий-Крим	168	5,0	0,6	-	-	-	-	-	-
6. Ялтинський	562	4,3	1,9	1462	2,4	0,3	2024	2,8	0,3
%	27,8	-	-	72,2	-	-	100,0	-	-
м. Ялта	562	4,3	1,9	-	-	-	-	-	-
7. Євпаторійський	1150	6,4	3,8	12195	27,0	2,1	13345	21,1	2,2
%	8,6	-	-	91,4	-	-	100,0	-	-
м. Євпаторія	1150	6,4	3,8	-	-	-	-	-	-
8. Перекопський	423	8,0	1,4	10893	23,6	2,0	11316	22,0	1,9
%	3,7	-	-	96,3	-	-	100,0	-	-
м. Перекоп	423	8,0	1,4	-	-	-	-	-	-
9. Севастопольське градоначальство	7339	13,4	24,3	206	7,8	0,03	7545	13,1	1,2
%	97,3	-	-	2,7	-	-	100,0	-	-
м. Севастополь	7322	13,7	24,2	-	-	-	-	-	-
м. Балаклава	17	1,4	0,1	-	-	-	-	-	-
10. Керч-Єнікальське градоначальство	2740	7,9	9,0	4297	48,2	0,7	7037	16,1	1,1
%	38,9	-	-	61,1	-	-	100,0	-	-
м. Керч	2664	8,0	8,8	-	-	-	-	-	-
м. Єнікале	76	5,3	0,2	-	-	-	-	-	-
11. По губернії	30197	10,4	100,0	580924	50,1	100,0	611121	42,2	100,0
%	4,9	-	-	95,1	-	-	100,0	-	-

* Таблиця 4 складена Я.В. Бойко. Розрахунки виконані автором.

Таблиця 5

**Розселення українського етносу в області Війська Донського
у кінці XIX - на початку XX ст.**

Округа, станіці та міста	Розміщення українців в округах, станицях, містах (осіб об. ст.)									
	городяни			селяни			городяни і селяни			
	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів		Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів		Розміщення по округам	Загальна кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів округу	
		абс.	%		%	абс.			%	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1. Хоперський	12	0,1	0,1	17047	7,1	2,4	17059	6,8	2,4	
%	0,1	-	-	99,9	-	-	100,0	-	-	
ст. Урюпінська	12	0,1	0,1	-	-	-	-	-	-	
2. Усть-Медвідський ..	4	0,1	0,2	26224	10,9	3,8	26228	10,6	3,6	
%	0,02	-	-	99,98	-	-	100,0	-	-	
ст. Усть-Медвідська	4	0,1	0,2	-	-	-	-	-	-	
3. Донецький	764	6,3	3,6	176612	39,8	25,3	177376	38,9	24,6	
%	0,4	-	-	99,6	-	-	100,0	-	-	
ст. Кам'янська	764	6,3	3,6	-	-	-	-	-	-	
4. 2-й Донський	93	1,4	0,4	20654	8,9	3,0	20747	8,7	2,9	
%	0,4	-	-	99,6	-	-	100,0	-	-	
ст. Нижньо-Чирська .	93	1,4	0,4	-	-	-	-	-	-	
5. 1-й Донський	458	4,9	2,2	31057	11,8	4,4	31515	11,6	4,4	
%	1,5	-	-	98,5	-	-	100,0	-	-	
ст. Костянтинівська	458	4,9	2,2	-	-	-	-	-	-	
6. Таганрогський	4676	9,1	22,3	250143	69,2	35,8	254819	61,7	35,4	
%	1,8	-	-	98,2	-	-	100,0	-	-	
м. Таганрог	4676	9,1	22,3	-	-	-	-	-	-	
7. Ростовський	8098	5,5	38,6	116085	52,3	16,6	124183	33,6	17,3	
%	6,5	-	-	93,5	-	-	100,0	-	-	
м. Ростов на Дону ...	5612	4,7	26,8	-	-	-	-	-	-	
м. Нахичевань	2486	8,7	11,6	-	-	-	-	-	-	
8. Черкаський	6372	9,3	30,4	38978	22,7	5,6	45350	18,9	6,3	
%	14,1	-	-	85,9	-	-	100,0	-	-	
м. Новочеркаськ	2626	5,1	12,5	-	-	-	-	-	-	
м. Олександрівськ - Грушевський	3746	22,7	17,9	-	-	-	-	-	-	
9. Сальський	481	8,6	2,3	21897	31,0	3,1	22378	29,3	3,1	
%	2,1	-	-	97,9	-	-	100,0	-	-	
ст. Великокнязівська	481	8,6	2,3	-	-	-	-	-	-	
10. По області	20958	6,6	100,0	698697	31,1	100,0	719655	28,1	100,0	
%	2,9	-	-	97,1	-	-	100,0	-	-	

* Таблиця 5 складена Я.В. Бойко. Розрахунки виконані автором.

Таблиця 6

**Розселення українського етносу в Бессарабській губернії
на зламі XIX-XX ст.**

Повіти і міста	Разміщення українців в містах і повітах губернії (осіб об. ст.):								
	городяни			селяни			городяни і селяни		
	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів	Міжміське розміщення	Кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів	Розміщення по повітам	Загальна кількість осіб	Питома вага відносно інших етносів повіту	Розміщення по повітам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Хотинський	3974	21,6	8,6	159764	55,3	48,0	163738	53,2	43,1
%	2,4	-	-	97,6	-	-	100,0	-	-
м. Хотин	3974	21,6	8,6	-	-	-	-	-	-
2. Сорокський	760	5,0	1,6	34334	16,9	10,3	35094	16,0	9,3
%	2,2	-	-	97,8	-	-	100,0	-	-
м. Сорочи	760	5,0	1,6	-	-	-	-	-	-
3. Бельцький	581	3,1	1,3	23486	12,2	7,0	24067	11,4	6,3
%	2,4	-	-	97,6	-	-	100,0	-	-
м. Бельці	581	3,1	1,3	-	-	-	-	-	-
4. Орґеївський	150	1,2	0,3	11737	5,8	3,5	11887	5,6	3,1
%	1,3	-	-	98,7	-	-	100,0	-	-
г. Орґеїв	150	1,2	0,3	-	-	-	-	-	-
5. Кишинівський	3393	3,1	7,3	1803	1,1	0,5	5196	1,9	1,4
%	65,3	-	-	34,7	-	-	100,0	-	-
г. Кишинів	3393	3,1	7,3	-	-	-	-	-	-
6. Бендерський	6112	19,2	13,2	14936	9,2	4,5	21048	10,8	5,5
%	29,0	-	-	71,0	-	-	100,0	-	-
м. Бендери	6112	19,2	13,2	-	-	-	-	-	-
7. Акерманський	15183	53,7	32,9	55614	23,5	16,7	70797	26,7	18,7
%	21,4	-	-	78,6	-	-	100,0	-	-
м. Акерман	15183	53,7	32,9	-	-	-	-	-	-
8. Ізмаїльський	16061	26,7	34,8	31810	17,3	9,5	47871	19,6	12,6
%	35,6	-	-	66,4	-	-	100,0	-	-
м. Ізмаїл	8271	37,1	17,9	-	-	-	-	-	-
м. Болград	306	2,5	0,7	-	-	-	-	-	-
м. Килія	4555	39,2	9,8	-	-	-	-	-	-
м. Кагул	1557	22,0	3,4	-	-	-	-	-	-
м. Рені	1372	19,8	3,0	-	-	-	-	-	-
9. По губернії	46214	15,8	100,0	333484	20,3	100,0	379698	19,6	100,0
%	12,2	-	-	87,8	-	-	100,0	-	-

* Таблиця 6 складена Я.В. Бойко. Розрахунки виконані автором.

Наведений вище статистичний аналіз повітового розміщення українців в губерніях та областях Північного Причорномор'я (Новоросії) свідчить про стійкі трудові традиції українського етносу, що віддавав перевагу сільськогосподарським роботам та пов'язаним з ними промислам, про що свідчать дані, наведені в таблицях. Характер розміщення українського етносу був обумовлений також розподілом праці, що склався на час поселення, іноді вольовими рішеннями властей, а в подальшому, після 1861 р., динамікою попиту і пропозиції на ринку праці Північного Причорномор'я.

Швидкоплинна зміна структури державного устрою в пореформеній Росії, виникнення земств та поліпшення самоврядування на місцях, прискорений розвиток капіталізму в Новоросії, бурхливе зростання зернового виробництва, промисловості, розвитку транспорту і торгівлі в умовах малонаселеності регіону, все це породило гострий попит не тільки на сільськогосподарських працівників і різноробочих, але і на освічених фахівців і службовців, здібних організаторів і управлінців, необхідних для вирішення цілого комплексу складних завдань, пов'язаних із розвитком ринкової економіки на території Північного Причорномор'я [1, 130-149; 10, 97-98; 11, 23-25]. Значна частина таких фахівців була представлена українцями.

Характер розміщення українського етносу у Північному Причорномор'ї (Новоросії), його чисельність, питома вага у тій чи іншій місцевості були наслідком певних причин, що відіграли вирішальну роль у виборі українськими мігрантами нових місць поселення. Декільком поколінням науковців вдалось в певній мірі висвітлити низку проблем, пов'язаних з міграціями в зазначеному регіоні, але більша їх частина ще чекає своїх дослідників. У процесі вивчення проблеми слід приділяти належну увагу з'ясуванню причин виходу мігрантів, форм їх пересування, наявності у них необхідних коштів, спроможності новоселів пристосовуватися до нових географічних, кліматичних, економічних і побутових умов та соціально-культурних традицій територій, що заселялись.

1. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (историко-экономическое исследование). - Черкассы. - 1993.

2. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.) // Український історичний журнал. - 1992.

3. Бойко Я.В., Кабузан В.М. Формирование этнической структуры и быта сельского населения Северного Причерноморья (конец XVIII-XIX вв.) // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста Одеси. 6-8 вересня 1994 р. - Одеса, 1994.

4. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII - начало XXI в.). - Черкассы, 2007.

5. Розрахунки виконані автором по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. - СПб., 1904. - Т. XVIII.

6. Розрахунки виконані автором по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. - СПб., 1904. - Т. XIII.

7. Розрахунки виконані автором по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. - СПб., 1904. - Т. XII.

8. Розрахунки виконані автором по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. - СПб., 1904. - Т. XI.

9. Розрахунки виконані автором по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. - СПб., 1904. - Т. III.

10. Бойко Я.В. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) // XXX Сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума. - Москва - Тула, 2006 г.

11. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). - Ф. 391. - Оп. 2. - Спр. 19.